

การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทาง
พระพุทธศาสนา:กรณีศึกษาวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตภาคเหนือ
An Integration of Thai Traditional Medicine with Health Care
according to Buddhism guidelines : A Case Study of Health
Promoting Temple in the Northern Region

บุญเต็ม ปิงวงศ์¹ และ เทพประวิณ จันทร์แรง²

Boonterm Pingwong¹ and Thepprawin Chanraeng²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ถ.สุเทพ ต.สุเทพ อ.เมือง จ.เชียงใหม่^{1,2}

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai Campus 113 Su Thep Road, Muang District,
Chiang Mai, Thailand, 50200^{1,2}

บทคัดย่อ

การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตภาคเหนือ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพใช้การศึกษาจากเอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่มมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) องค์ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย 2) การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา 3) วิเคราะห์การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาของวัดที่รักษาผู้ป่วยในเขตภาคเหนือ ผลการศึกษา พบว่า

การแพทย์แผนไทยเป็นระบบการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม ทั้งกาย จิต สังคมและสิ่งแวดล้อม การแพทย์แผนไทยมี 5 สาขา คือ เภสัชกรรมไทย เวชกรรมไทย การนวดไทย การผดุงครรภ์ไทย และการแพทย์พื้นบ้านไทย การดูแลสุขภาพตามแนวทางการแพทย์แผนไทยครอบคลุม 4 ด้าน คือ การสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การบำบัดรักษาโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพ

การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา มีการดูแลสุขภาพทั้งในภาวะปกติและภาวะเจ็บป่วย การสร้างเสริมสุขภาพและการป้องกันโรค ในภาวะปกติ ได้แก่ การดูแลสุขภาพตามหลักแห่งไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา การดูแลสุขภาพตามข้อวัตรปฏิบัติของพระพุทธเจ้า และการบริโภคโภชนาหารในพระพุทธศาสนา การบำบัดรักษาโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพในภาวะเจ็บป่วย ทั้งทางกายและทางใจ การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันทั้งต่อตนเอง ครอบครัวและชุมชน

¹ นักศึกษาหลักสูตรปริญญาพระพุทธศาสนาชั้นปริญญาตรี สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาของวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตภาคเหนือ จำนวน 3 วัด จากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการเสวนากลุ่ม วัดทุ่งบ่อแป้น จังหวัดลำปาง เน้นการบำบัดรักษาและฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ป่วยอัมพฤกษ์ อัมพาต โดยมีการดูแลสุขภาพตามขั้นตอนการแพทย์แผนไทยกับการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา วัดแม่สารป่าขาม จังหวัดลำพูน เน้นการบำบัดรักษาและการฟื้นฟูผู้ติดสุรา โดยใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับการใช้อาสนุนไพร วัดเจียง จังหวัดเชียงใหม่ มีการดูแลสุขภาพทั้ง 4 ด้าน โดยบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา การดำเนินงานด้านการดูแลสุขภาพของวัดทั้ง 3 วัด เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและประสบความสำเร็จภายใต้แนวคิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐและเอกชน

คำสำคัญ : การบูรณาการ การแพทย์แผนไทย การดูแลสุขภาพ พระพุทธศาสนา วัดส่งเสริมสุขภาพ

ABSTRACT

An Integration of Thai Traditional Medicine with Health Care according to Buddhism guidelines: A Case Study of the Health Promoting Temple in the Northern region. This study was qualitative research. Data were collected by documentary research, in-depth interview and focus group discussion. The purposes of this study were 1) to study the Thai Traditional Medicine, 2) to explore the concept of health care in Buddhist perspective and 3) to integrate the Thai Traditional Medicine with the health care in the northern Buddhist temples.

Regarding to the Thai Traditional Medicine, it is a holistic health care system included with physical, mental, social and environment. It is divided into five fields consists of pharmaceuticals, medicine, massage, midwifery and folk medicine guideline. According to the health care of Thai Traditional Medicine guidelines, it covers four aspects as follows – health promotion, disease prevention, treatments and rehabilitation.

The health care according to Buddhism guidelines, it had health care in the normal condition and illness. The health promotion and disease prevention in the normal condition is to develop the doctrine of the Threefold Training i.e. training in higher morality, training in higher mentality, and training in higher wisdom, follow the rules of trainings and consume food as the monks in Buddhism. The health care according to Buddhism guidelines can also be applied in the daily life and benefit for oneself, family and society.

The integration of Thai Traditional Medicine and health care according to Buddhism guidelines of three temples in northern region was conducted by the in-depth interview and focused group. Wat Tung Borpan in Lampang province has focused on the treatment and rehabilitation for the paralysis patients based on the Thai Traditional Medicine and practiced

the Buddhist doctrine. As regard to Wat Maesarn Pakham in Lamphun province. The treatment and rehabilitation were focused on the alcoholics based on the Buddhist doctrine and herbal medicine. In case of Wat Jiang in Chiang Mai province, the health care was covered in four aspects and integrated the Thai Traditional Medicine and the Buddhist health care. This temple has efficiently provided the health care to another three temples and successful under the concept of the participation of all sectors.

KEYWORDS : Integration, Thai Traditional Medicine, Health Care, Buddhism, Health Promoting Temple

บทนำ

จากแนวคิดสุขภาพ (เขาวงกตสุขภาพ, 2547) สุขภาพ คือ ความสมดุลทั้งร่างกาย อารมณ์ จิตใจ สังคมและจิตวิญญาณที่เชื่อมโยงซึ่งกันและกันอย่างแบ่งแยกไม่ได้ การขาดความสมดุลในองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อองค์ประกอบอื่น ๆ เสมอ สุขภาพเป็นสุขภาวะทางร่างกาย จิตใจและจิตวิญญาณไม่เพียงแต่ปราศจากโรคและความพิการเท่านั้น สุขภาพมีความเป็นพลวัตจึงทำให้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในแต่ละบุคคลตลอดชีวิตอย่างต่อเนื่อง สุขภาพเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์และเป็นเป้าหมายอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญสูงสุดสำหรับทุกประเทศในโลก ซึ่งเชื่อว่าคนเราทุกคนควรมีสิทธิที่จะมีสุขภาพหรือทำเพื่อสุขภาพของตน องค์การอนามัยโลกประกาศว่าความพึงพอใจกับมาตรฐานทางสุขภาพที่ได้รับสูงสุดนั้นเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอย่างหนึ่งของมนุษย์ทุกคน ทุกเพศ ทุกวัย โดยปราศจากการแบ่งแยกทางเชื้อชาติ ศาสนา ความเชื่อ การเมือง เชื้อชาติหรือสถานการณืทางเศรษฐกิจหรือสังคม

การดูแลสุขภาพมีความหมายรวมถึงการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกัน การบำบัดรักษา และการฟื้นฟูสมรรถภาพร่างกาย

ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิจัยการ บูรณาการ การแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตภาคเหนือ ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศอยู่บนที่สูงและมีภูมิอากาศที่หนาวเย็นในฤดูหนาวและร้อนจัดในฤดูร้อนซึ่งตามหลักแพทย์แผนไทย ประเทศสมุฏฐาน (มูลนิธิหมอชาวบ้าน, 2547) ถือว่าอยู่ในประเทศร้อนมักจะเจ็บป่วยด้วยธาตุไฟมีสภาวะเสี่ยงต่อโรคภัยไข้เจ็บอื่น ๆ ตามมา การศึกษาวิจัยเพื่อศึกษาองค์ความรู้การแพทย์แผนไทย การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาและเพื่อศึกษาวิเคราะห์การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาของวัดที่รักษาผู้ป่วยในเขตภาคเหนือ คือ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ โดยศึกษาวิจัยจากวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยหวังว่าผลการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อทั้งวงการแพทย์ แผนไทยและการแพทย์แผนปัจจุบันและผู้ที่สนใจ ในการแสวงหาทางเลือกในการดูแลสุขภาพให้มีสุขภาพที่ดี ทั้งที่อยู่ในภาวะปกติมีการดูแลสุขภาพโดยการนำความรู้ไปใช้ในการสร้างเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคและผู้ที่อยู่ในภาวะเจ็บป่วย สามารถนำวิธีการบำบัด

รักษาโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพร่างกายไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ทั้งต่อตนเอง ครอบครัวและชุมชนต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย
2. เพื่อศึกษาการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาของวัดที่รักษาผู้ป่วยในเขตภาคเหนือ

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยเรื่องการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพ ตามแนวทางพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษา วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตภาคเหนือ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพใช้การศึกษา จากเอกสาร เชิงสัมภาษณ์ เชิงสังเกตและการเสวนากลุ่ม โดยมีรายละเอียดดังนี้

ขอบเขตด้านเนื้อหา

- 1) องค์ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย
- 2) การดูแลสุขภาพ ในพระพุทธศาสนา
- 3) การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพในพระพุทธศาสนา

ขอบเขตด้านข้อมูล

- 1) ข้อมูลปฐมภูมิ การวิจัยครั้งนี้ศึกษาจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช 2539 (มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, 2539, 2553) และข้อมูลจากการสัมภาษณ์ การสังเกต และการสนทนากลุ่มจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก คือผู้ที่ทำการรักษาได้แก่ แพทย์แผนไทยและหมอพื้นบ้านที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาส ผู้ดำเนินการและเจ้าหน้าที่สาธารณสุข และจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป ซึ่งจัดได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้ที่มาทำการบำบัดรักษาโรค ได้แก่ พระสงฆ์ที่อาพาธและผู้ป่วยป่วยในชุมชนที่มาใช้บริการในวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตพื้นที่จังหวัดลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ และอีกกลุ่มหนึ่ง คือ ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ได้แก่ญาติผู้ป่วย ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้านโดยใช้วิธีการสืบค้น สืบหาข้อมูลทั้งรายบุคคลและรายกลุ่ม

- 2) ข้อมูลทุติยภูมิ คัมภีร์และตำราทางด้านทางการแพทย์แผนไทย คัมภีร์และตำราทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึง การดูแลสุขภาพแนวพุทธและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ขอบเขตด้านพื้นที่

การเลือกพื้นที่ในการทำวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยคำนึงถึงวัดในจังหวัดต่าง ๆ ในภาคเหนือที่มีศักยภาพและมีชื่อเสียงในการรูปแบบของวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในภาพรวมในเชิงประจักษ์ที่รักษาและได้ผลดีต่อผู้ป่วย ครอบครัว ชุมชน และทำให้สังคมมั่นคงสงบสุข ขอบเขตด้านพื้นที่คือ วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตพื้นที่ภาคเหนือ ได้แก่ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ รวม 3 วัด

- 1) วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตพื้นที่จังหวัดลำปาง จำนวน 1 วัด คือ วัดทุ่งบ่อแบน อำเภอลำปาง

- 2) วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตพื้นที่จังหวัดลำพูน จำนวน 1 วัด คือ วัดแม่สารป่าขาม อำเภอมะขาม

- 3) วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนในเขตพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 1 วัด คือ วัดเจียง อำเภอมะขาม

ขอบเขตด้านประชากร

การเลือกกลุ่มตัวอย่างด้านประชากร ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างแบบสามเเล้ว เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือสามารถนำมาประกอบการตรวจสอบว่าข้อมูลที่ได้มา มีความเหมือนกันหรือไม่ ซึ่งถ้าทุกแหล่งข้อมูลที่ได้ ค้นหามาได้พบว่าเหมือนกันแสดงว่าข้อมูลที่ได้ มามีความถูกต้อง

การเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบสามเเล้ว หรือ 3 กลุ่มตัวอย่าง ในเขตพื้นที่จังหวัดลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ จำนวน 30 รูป/คน

1) ผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 10 รูป/คน คือ กลุ่มผู้ทำการรักษาประกอบด้วยแพทย์แผน ไทย หมอพื้นบ้านที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาส ผู้ดำเนินการและเจ้าหน้าที่สาธารณสุข

2) ผู้ให้ข้อมูลทั่วไป จำนวน 20 รูป/คน ประกอบด้วย ผู้ให้ข้อมูล 2 กลุ่ม คือ

2.1 กลุ่มผู้ที่มีการบำบัดรักษาโรค ได้แก่ พระสงฆ์ที่อาพาธ และผู้เจ็บป่วยในชุมชน

2.2 กลุ่มผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ได้แก่ ญาติผู้ป่วย ผู้นำชุมชน และปราชญ์ชาวบ้าน

ขอบเขตด้านเวลา

ใช้เวลาในการศึกษาและเก็บข้อมูล เป็นเวลา 8 เดือน

วิธีการดำเนินการวิจัย

รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษาจาก เอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึกและการเสวนา กลุ่ม เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธ ศาสนา และการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธ ศาสนา

ข้อมูลการศึกษามีได้มาจากพระ

ไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณ 2500. (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553) พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และศึกษาจากเอกสารวารสาร หนังสือ ตำราหรือคัมภีร์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนการใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) และการสนทนากลุ่ม

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ผู้ให้ข้อมูล (Infomants or participants) ในการศึกษาครั้งนี้แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key infomants) ได้แก่ แพทย์แผนไทย หมอพื้นบ้านที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาส ผู้ดำเนินการและเจ้าหน้าที่สาธารณสุข จำนวน 10 รูป/คน

2. ผู้ให้ ข้อมูลทั่วไป (General infomants) ได้แก่ ผู้ที่มีการบำบัดรักษาโรค ประกอบด้วยพระสงฆ์ที่อาพาธ และผู้เจ็บป่วยในชุมชน และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ได้แก่ ญาติผู้ป่วย จำนวน 20 รูป/คน

ตารางที่ 1 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง ผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์เชิงลึกของวัดที่รักษาผู้ป่วยในเขตภาคเหนือ

ที่	ผู้ให้ข้อมูล	ผู้ให้ข้อมูลหลัก (รูป/คน)	ผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (รูป/คน)	รวม (รูป/คน)	คิดเป็นร้อยละ
1	พระสงฆ์	3	3	6	20
2	ฆราวาส	3	9	12	40
	(ชาย)	4	8	12	40
3	ฆราวาส (หญิง)				
	รวม	10	20	30	100

จากตารางที่ 1 พบว่า ผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์เชิงลึก ได้แก่ พระสงฆ์ ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 3 รูป และเป็นผู้ให้ข้อมูลทั่วไป จำนวน 3 รูป รวม 6 รูป คิดเป็นร้อยละ 20 ผู้ให้ข้อมูลที่เป็นพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 3 คน และเป็นผู้ให้ข้อมูลทั่วไป จำนวน 9 คน รวม 12 คน คิดเป็นร้อยละ 40 ผู้ให้ข้อมูลที่เป็นพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 4 คน และเป็นผู้ให้ข้อมูลทั่วไป จำนวน 8 คน รวม 12 คน คิดเป็นร้อยละ 40

สถานที่เก็บข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้เก็บข้อมูลในเขตพื้นที่จังหวัดลำปาง ลำพูน เชียงใหม่

เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล

1. แนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์ กำหนดแนวคำถามจากปัญหา ขอบเขตวัตถุประสงค์ และคำถามของการวิจัย

2. แบบบันทึกการสัมภาษณ์
3. แบบบันทึกการสนทนากลุ่ม
4. เครื่องบันทึกเสียง
5. กล้องถ่ายรูป

การเก็บรวบรวมข้อมูล

1. สืบค้นหาผู้ให้ข้อมูลหลัก คือ แพทย์แผนไทยและหมอยาพื้นบ้าน ที่เป็นกลุ่มเป้าหมายติดต่อด้านหมาย วัน เวลา เพื่อลงพื้นที่ในการเก็บข้อมูลส่วนผู้ให้ข้อมูลทั่วไปสอบถามจากผู้ให้ข้อมูลหลัก

2. สอบถามข้อมูลส่วนตัวเพื่อตรวจสอบคุณสมบัติให้ตรงกับคุณสมบัติที่กำหนดไว้

3. ผู้วิจัยอธิบายวัตถุประสงค์ของการวิจัย การสร้างสัมพันธภาพและขอความร่วมมือในการวิจัย

4. เมื่อได้รับความร่วมมือ ผู้วิจัยแจ้งให้ทราบว่าต้องใช้เวลาในการสัมภาษณ์ 2-3 ครั้ง ครั้งละ 1-2 ชั่วโมง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการตามขั้นตอนดังนี้

1. สร้างสัมพันธภาพและความไว้วางใจ (Establishing rapport) ผู้วิจัยร่วมปฏิบัติกิจกรรมอยู่ในวัดหรือชุมชนกลุ่มเป้าหมายที่ต้องการสืบค้นหาข้อมูลเชิงลึก ตลอดระยะเวลาครั้งละ 3-5 วัน/คืน

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล (Collecting data) โดยใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม

3. การปิดการสัมภาษณ์ (Closing the interview) กระทำเมื่อได้คำตอบครบถ้วนแล้ว

4. การพิทักษ์สิทธิของผู้ให้ข้อมูล ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องคำนึงถึงจริยธรรมการเก็บรวบรวมข้อมูลทุกขั้นตอนจะต้องได้รับอนุญาตและความยินยอมจากผู้ให้ข้อมูลหลักและผู้ให้ข้อมูลทั่วไป

การตรวจสอบข้อมูล

เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่มีความเชื่อมั่นเที่ยงตรงใช้วิธีการแบบสามเส้า คือ ตรวจสอบจากผู้ให้ข้อมูล 3 กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ กลุ่มผู้ทำการศึกษา กลุ่มผู้มารับการบำบัดรักษาและกลุ่มผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ/ภาคเอกสารเป็นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการรวบรวมข้อมูลที่เป็นเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้วยวิธีศาสตร์แห่งการตีความ

2. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ/ภาคสนาม เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตและการสนทนากลุ่ม โดยการจัดเก็บข้อมูลทั่วไปและข้อมูลเชิงลึก แยกประเภทข้อมูลเป็นหมวดหมู่ การลงรหัสข้อมูล การสร้างหรือพัฒนาแนวเรื่องและการปรับปรุงแก้ไขแนวเรื่องโดยการนำข้อมูล

มาสร้างเป็นแนวเรื่องและตรวจสอบความน่าเชื่อถือจากความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกันของแต่ละแนวเรื่องและนำมาแก้ไขแล้วสรุปเป็นผลการวิจัย

ผลการวิจัย

การดูแลสุขภาพตามแนวทางการแพทย์แผนไทย ประกอบด้วย การสร้างเสริมและการป้องกันโรคในภาวะปกติตามหลักธรรมานามัย คือ กายานามัย จิตตานามัย และชีวิตานามัย การบำบัดรักษาโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพเชิงบูรณาการในภาวะเจ็บป่วย ประกอบด้วย การใช้ยาสมุนไพรในกลุ่มอาการเจ็บป่วยเบื้องต้น การนวด การอบ และการประคบสมุนไพร ซึ่งการให้บริการจัดในรูปแบบของคลินิกแพทย์แผนไทยทั้งภาครัฐและเอกชนสำหรับสปาไทยเป็นสถานประกอบการที่ได้รับความนิยมในระดับสากลมีการผสมผสานการแพทย์แผนไทยทั้ง 5 สาขา คือ เกษัชกรรมไทย เวชกรรมไทย การนวดไทย การผดุงครรภ์และการแพทย์แผนพื้นบ้าน เป็นการดูแลสุขภาพที่มีทั้งการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การบำบัดรักษาโรคและ การฟื้นฟูสมรรถภาพเป็นกรรมวิธีการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมและบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา มีการผสมผสานหัตถบำบัด วาริบำบัด สุนทรบำบัด โภชนาบำบัด การออกกำลังกายและการทำสมาธิ ดังนั้นการดูแลสุขภาพตามแนวทางการแพทย์แผนไทยจึงเป็นทางเลือกหนึ่งที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของคนไทยและสามารถพัฒนาไปสู่ระดับสากลได้

การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาตามแนวทางภาวะปกติและภาวะเจ็บป่วย

1) การสร้างเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคในภาวะปกติ ได้แก่ การดูแลสุขภาพตามหลักแห่งไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา การดูแลสุขภาพตามข้อวัตรปฏิบัติของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึง พระพุทธเจ้าทรงมีสุขภาพอนามัยดี และทรงมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ดี พระองค์ทรงมีข้อวัตรปฏิบัติดังนี้ คือ การบริโภคโภชนาหาร พระพุทธเจ้าทรงมีเป้าหมายในการบริโภคที่ประกอบด้วยองค์ธรรม 10 ประการ การออกกำลังกาย การบริหารจัดการอยู่กับธรรมชาติ สุขลักษณะด้านร่างกายและสิ่งแวดล้อม การบริโภคอาหาร ในพระพุทธศาสนาเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการสร้างเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคให้มีสุขภาพที่ดี มีภูมิคุ้มกันโรค ร่างกายอยู่ในภาวะสมดุลทั้งทางกายและทางใจ

2) การบำบัดรักษาโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพในภาวะเจ็บป่วย กล่าวถึง การรักษาโรคทางกายและทางใจ ทางกายมีการรักษาตามกลุ่มอาการ ของโรค ซึ่งจำแนกกลุ่มโรคได้ 4 กลุ่ม คือ กลุ่มโรคทางผิวหนัง ระบบทางเดินอาหาร กลุ่มโรคลมในกายและกลุ่มโรคอื่น ๆ วิธีการรักษาใช้เภสัชสมุนไพรทั้งการรับประทาน การทา การรมควัน รวมถึงการผ่าตัด เช่น โรคฝี การหยอด เช่น โรคทางตา การเดินจงกรมเพื่อให้ร่างกาย ได้แก่ กำลังกายจะช่วยลดภาวะอาการเจ็บป่วย และยังมีพุทธาณูญาดพิเศษ พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุที่อาพาธซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ได้กับบุคคลทั่วไป ได้แก่ การใช้เภสัช 5 และเภสัชสมุนไพรหลายชนิด ส่วนใหญ่วิธีการรักษาใช้การบริโภคเภสัชตามความจำเป็น การรักษาโรคทางใจใช้หลักธรรมของพระพุทธเจ้ารักษาโรคทางใจ ได้แก่ การใช้ธรรมบำบัด ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักธรรมดังนี้ คือ ไตรลักษณ์

พรหมวิหาร 4 โพชฌงค์ 7 มรรคมีองค์ 8 และสัญญา 10 และการใช้แนวปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนารักษาโรคทางใจ เช่น การทำสมาธิ การเดินจงกรม และการทำความดี เป็นต้น สรุปได้ว่า การรักษาโรคทั้งทางกายและทางใจในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงมีบทบาททั้งในฐานะผู้ป่วย และผู้ดูแลรักษาผู้ป่วยในสังคมไทยแนวทางการดูแลสุขภาพในภาวะปกติและภาวะเจ็บป่วยมี 3 ระดับ คือ ตนเอง ครอบครัว และชุมชน ซึ่งการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนามีความเป็นธรรมชาติตรงตามหลักของความเป็นจริงมีความเป็นวิทยาศาสตร์ตามหลักสากล พุทธศาสนิกชนควรศึกษาและสามารถนำมาบูรณาการกับการแพทย์แผนไทยและการแพทย์แผนอื่นให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดูแลสุขภาพต่อไป

วัดมีความสำคัญต่อการพัฒนาด้านสาธารณสุขของชุมชนโดยวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในการส่งเสริมสุขภาพและพัฒนาอนามัยสิ่งแวดล้อมให้กับประชาชนและชุมชน พระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนได้รับการดูแลสุขภาพตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการแพทย์แผนไทยให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชน วัดมีบทบาทสำคัญในการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาสุขภาพอนามัยของชุมชน วัดในกลุ่มตัวอย่างทั้ง 3 วัด คือ วัดทุ่งบ่อแป้น อำเภอหางฉัตร จังหวัดลำปาง วัดแม่สารป่าขาม อำเภอมือง จังหวัดลำพูน และวัดเจียง อำเภอมะแม่ม จังหวัดเชียงใหม่ มีคุณสมบัติของวัดส่งเสริมสุขภาพ 5 ร. คือ ร่มรื่น ร่มเย็น ร่วมสร้างสุขภาพ ร่วมจิตวิญญาณ และร่วมพัฒนา วัดมีความร่มรื่นสะอาด อาคารสถานที่ บริเวณวัดและสภาพแวดล้อมในวัดที่ถูกหลักสุขอนามัยมีความร่มเย็น สงบด้วยการเทศนา แสดงธรรมปฏิบัติธรรมเผยแผ่ธรรม ประสานใจทั้งพระสงฆ์

และฆราวาส วัดได้ร่วมสร้างสุขภาพด้วยการดูแลสุขภาพของพระสงฆ์และฆราวาสด้วยกิจกรรมที่เอื้อต่อการดูแล ส่งเสริม รักษาสุขภาพชุมชน ร่วมจิตวิญญาณด้วยการดำรงรักษา สืบสาน ศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การแสดงพื้นบ้าน การละเล่นดนตรีพื้นเมืองที่ทางชุมชน โรงเรียนและวัดมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมร่วมกัน รวมทั้งการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และร่วมพัฒนาด้วยการบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วมร่วมคิด ร่วมทำร่วมรับผิดชอบทั้งฝ่ายบรรพชิต และฝ่ายฆราวาส ส่งเสริมความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

การดูแลสุขภาพวัดทุ่งบ่อแป้น อำเภอหางฉัตร จังหวัดลำปาง มีการดำเนินการครอบคลุมทั้ง 4 ด้าน คือ การสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพ โดยวัดเป็นศูนย์กลางการดูแลสุขภาพของชุมชน โดยยึดหลักการมีส่วนร่วม ปัจจุบันมีการบริหารศูนย์บำบัดรักษาและฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ป่วยอัมพฤกษ์ อัมพาต โดยหน่วยงานด้านสาธารณสุขภาครัฐ คือ โรงพยาบาลหางฉัตร จังหวัดลำปาง เนื่องจากผู้ป่วยอัมพฤกษ์ อัมพาต มีสภาพร่างกายที่ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ จึงมีภาวะทางจิตที่บกพร่อง เช่น อารมณ์เครียด ก้าวร้าว น้อยใจ บางคนมีอาการซึมเศร้า การรักษาจึงต้องรักษาจิตใจควบคู่กับการรักษาโรคทางกาย ทางโรงพยาบาลจึงต้องพึ่งพาวัดซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจให้ความช่วยเหลือด้านการรักษาจิตใจ การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของผู้ป่วย วัดทุ่งบ่อแป้นดำเนินงานด้านการบำบัดรักษาและการฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ป่วยอัมพฤกษ์ อัมพาต โดยการบูรณาการการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทยและ

การแพทย์แผนปัจจุบัน ซึ่งการบริหารจัดการมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผลจนเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน และมีชื่อเสียงขจรไกลจนมีผู้มารับบริการเป็นจำนวนมากทั้งพระสงฆ์ที่อาพาธและฆราวาสที่เจ็บป่วยโดยโรคอัมพฤกษ์ อัมพาต ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ

การดูแลสุขภาพของวัดแม่สารป่าขาม อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน มีการดำเนินการครอบคลุมทั้ง 4 ด้าน คือ การสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การบำบัดรักษาโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพ การบริหารจัดการโดยเจ้าอาวาสเป็นผู้ดำเนินการควบคุมดูแลให้ความช่วยเหลือ โดยการมีส่วนร่วมของหน่วยงานหลายฝ่ายทั้งภาครัฐและเอกชน เน้นการดูแลสุขภาพตามหลักพระพุทธศาสนาทางวัดมีศูนย์ปฏิบัติธรรมขนาดใหญ่ที่จัดสร้างโดยผู้มีจิตศรัทธา ผู้ที่มาปฏิบัติธรรมวิปัสสนากรรมฐานประกอบด้วยคนในชุมชนและจากพื้นที่อื่นทั้งในจังหวัดลำพูนและต่างจังหวัด ทางวัดให้ความสำคัญกับการปลูกฝังเยาวชนให้เป็นคนดีมีสุขภาวะที่ดีเพื่อเป็นกำลังสำคัญของชุมชนและประเทศชาติในอนาคต การบำบัดรักษาและการฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ติดยาเป็นอีกโครงการหนึ่งที่ทางวัดร่วมกับเครือข่ายประชาคมงดเหล้า จังหวัดลำพูน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนจังหวัดลำพูน เพื่อบำบัดฟื้นฟูผู้ติดยาแบบบูรณาการมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้ที่ได้รับการบำบัดฟื้นฟูมาเป็นบุคคลต้นแบบในการเลิกติดยาและไม่หันกลับไปเสพสิ่งเสพติดอีกต่อไป กิจกรรมตามโครงการเริ่มจากการใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อรักษาจิตใจก่อนจึงใช้รักษาตามแนวทางการแพทย์แผนไทย คือ การใช้สมุนไพรเพื่อขับพิษสารออกจากร่างกาย เป็นการรักษาโรคทางกาย ทุกกิจกรรมเป็นไปตามขั้นตอนที่ได้วางแผนไว้ด้วยการควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดจากพระวิทยากรและเจ้าหน้าที่

สาธารณสุข สรุปได้ว่า วัดแม่สารป่าขาม มีการบูรณาการการดูแลสุขภาพ ตามแนวทางพระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทย และการแพทย์แผนปัจจุบัน

การดูแลสุขภาพของวัดเจียง อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ มีการดำเนินการครอบคลุมทั้ง 4 ด้าน คือ การสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การบำบัด รักษาโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพ วัดเจียงเป็นวัดที่อยู่ห่างไกลชุมชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงประกอบด้วยคนหลายชนเผ่า ส่วนใหญ่มีฐานะยากจน การให้บริการด้านสาธารณสุขของโรงพยาบาลภาครัฐในพื้นที่จึงไม่ทั่วถึงวัดเจียงจึงเป็นศูนย์กลางการดูแลสุขภาพที่ชาวอำเภอแม่แจ่มสามารถพึ่งพาได้เจ้าอาวาสวัดเจียงเป็นต้นแบบของชุมชนในด้านการส่งเสริม พัฒนา จรรโลงพระพุทธศาสนาและการดูแลสุขภาพที่ใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนามาดำเนินชีวิตประจำวัน การดำเนินงานด้านการดูแลสุขภาพชุมชนโดยใช้หลักการมีส่วนร่วม วัดเจียงเป็นที่ตั้งของชมรมหมอมือหรือหมอฟันบ้าน อำเภอแม่แจ่ม มีกิจกรรมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างหมอฟันบ้านอยู่ประจำ มีอาคารพิพิธภัณฑสถานไพรเป็นที่รวบรวมตำรายาแผนโบราณเครื่องมือผลิตยาสมุนไพรทั้งแบบโบราณและทันสมัย เป็นสถานที่ให้บริการการดูแลสุขภาพทั้งในภาวะปกติและภาวะเจ็บป่วย มีห้องอบสมุนไพร และสถานที่นวดแผนไทย โดยหมอนวดแผนไทยคอยให้บริการ ทางวัดมีการผลิตและจำหน่ายยาสมุนไพรในราคาถูก ยาสมุนไพรที่ผลิตส่วนใหญ่เป็นตัวยาเดี่ยวตามบัญชียาหลักในสาธารณสุขมูลฐาน สำหรับยาตำรับเจ้าอาวาสซึ่งเป็นพระหมอยาได้ผลิตขึ้นจากตำรายาแผนโบราณ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากครูผู้รับมอบตัวศิษย์ ตำรับยาสมุนไพรที่มีผู้นิยมมาบูชาได้แก่ ยาขับพิษหรือสารเคมีที่มีอยู่ในเลือด

ยาบำรุงกำลัง และยาสมุนไพรรักษาโรค ริดสีดวงทวาร เจ้าอาวาสวัดเจียงเป็นแก่น นำในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือ เป็นประธานมูลนิธิฮักกลุ่มแม่น้ำแจ่ม ซึ่งเป็นการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในการดูแลสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการดูแลสุขภาพในพระพุทธศาสนากับการดูแลสุขภาพตามแนวทางการแพทย์แผนไทย

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาการบูรณาการการแพทย์แผนไทยการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา พบว่า ได้ผลลัพธ์ตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยทุกประการ มีความสอดคล้องกันในทุกประเด็นที่ศึกษาวิจัยมีความสอดคล้องกับผลการวิจัยของจารินี ยศปัญญา และวันเพ็ญ สีวามย์ (2550) ที่ได้ศึกษาการดูแลสุขภาพของครอบครัวของพระภิกษุสามเณรในวัดส่งเสริมสุขภาพ ในพื้นที่รับผิดชอบศูนย์อนามัยที่ 6 ขอนแก่น ซึ่งมีความเหมือนหรือคล้ายคลึงกันในบริบทของการดูแลสุขภาพของพระภิกษุสามเณรของวัดส่งเสริมสุขภาพ แต่มีความแตกต่างกันกับการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาตรงที่ว่า เป็นการบูรณาการการดูแลสุขภาพของพระสงฆ์และคนในชุมชนทั้งในภาวะปกติและภาวะเจ็บป่วย เป็นการบูรณาการการดูแลสุขภาพตามแนวทางการการแพทย์แผนไทยกับพระพุทธศาสนา ซึ่งการบูรณาการเป็นการผสมผสานสอดคล้องกันได้อย่างลงตัว สามารถนำผลการวิจัยไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดได้ทั้งวงการแพทย์และบุคคลทั่วไปที่แสวงหาทางเลือกการดูแลสุขภาพที่พึ่งพาตนเองได้ ภายใต้แนวคิดการมีส่วนร่วม คำนึงถึงความประหยัด ปลอดภัยและคุ้มค่าต่อ

การลงทุน

จากการวิเคราะห์การบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนาของวัดที่รักษาผู้ป่วยในเขตภาคเหนือ พบว่า วัดในกลุ่มตัวอย่างทั้ง 3 วัด เป็นวัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนที่มีการดำเนินงานโดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางการดูแลสุขภาพชุมชน เน้นการใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาในทุกมิติของการดูแลสุขภาพ คือ ด้านการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การบำบัดรักษาโรค และฟื้นฟูสมรรถภาพ แต่ก็ยังขาดเสียมิได้ที่จะต้องใช้อุบายการดูแลสุขภาพตามแนวทางการการแพทย์แผนไทยจึงมีการการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้การดูแลสุขภาพมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นและเกิดประสิทธิผลเป็นที่ประจักษ์ต่อผู้มารับบริการ สำหรับการดำเนินงานด้านการบำบัดรักษาโรคและฟื้นฟูสมรรถภาพของวัดทุ่งบ่อแค้น จังหวัดลำปาง เน้นการรักษาเฉพาะโรค คือ โรคอัมพฤกษ์ อัมพาต ซึ่งผู้ป่วยต้องได้รับการดูแลอย่างใกล้ชิดจากญาติผู้ป่วยและจากผู้ให้บริการ และกรรมวิธีในการรักษามีความซับซ้อน เนื่องจากเป็นโรคที่เกี่ยวข้องกับการทำงานของสมองและไขสันหลัง จึงจำเป็นต้องใช้การรักษาตามระบบของการแพทย์แผนปัจจุบันร่วมด้วย เนื่องจากศูนย์การบำบัดรักษาฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ป่วย อัมพฤกษ์ อัมพาต เป็นสถานบริการที่มีขนาดใหญ่ต้องมีระบบการบริหารจัดการที่ดี จึงจะสามารถป้องกันปัญหาต่าง ๆ ที่จะทำให้การบริหารงานล้มเหลว ทางวัดจึงได้มอบหมายให้ทางโรงพยาบาลห้างฉัตร จังหวัดลำปาง เป็นผู้ดำเนินการในส่วนของการบริหารบุคลากร การเงินและอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ ซึ่งเจ้าอาวาสวัดเป็นผู้คอยกำกับดูแลและเป็นที่ปรึกษาให้กับทางศูนย์ สำหรับวัดแม่สาร

ปทุมธานี จังหวัดลำพูนและวัดเจียง จังหวัด เชียงใหม่ ได้รับความช่วยเหลือจากหน่วยงาน ด้านสาธารณสุขในการสนับสนุนบุคลากรมา ให้การช่วยเหลือในส่วนของการกิจกรรม การบำบัด รักษาและการฟื้นฟูสมรรถภาพเป็นบางครั้ง ตามความจำเป็น เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไป อย่างถูกต้องและปลอดภัยตามหลักสาธารณสุข ศาสตร์

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้

1. ควรมีการส่งเสริมและสนับสนุน โรงพยาบาลภาครัฐในระดับจังหวัด ระดับ อำเภอและโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพชุมชน ระดับตำบลให้มีการบำบัดรักษาโรคและการ ฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ป่วยโดยบูรณาการการ แพทย์แผนไทยกับการดูแลสุขภาพในพระพุทธ ศาสนา
2. ควรมีการส่งเสริมและสนับสนุน โรงเรียนส่งเสริมสุขภาพให้บูรณาการการแพทย์ แผนไทยกับการดูแลสุขภาพในพระพุทธศาสนา ด้านการสร้างเสริมสุขภาพและการป้องกัน โรค โดยจัดทำหลักสูตร การเรียนการสอนเป็น กิจกรรมหลักหรือกิจกรรมเสริมหลักสูตร
3. ควรมีการส่งเสริมและสนับสนุน วัดส่งเสริมสุขภาพชุมชนทั้งในเมืองและชนบท

เป็นศูนย์กลางการดูแลสุขภาพชุมชนและ พัฒนาอนามัยด้านสิ่งแวดล้อมของประชาชน และชุมชน โดยมีการบูรณาการการแพทย์แผน ไทยกับการดูแลสุขภาพ ตามแนวทางพระพุทธ ศาสนา ครอบคลุมทั้ง 4 ด้าน คือ การสร้าง เสริมสุขภาพ การป้องกันโรคการบำบัดรักษา โรคและการฟื้นฟูสมรรถภาพเพื่อให้เหมาะสม กับวิถีชีวิตของคนไทยในการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการแพทย์แผนไทย ตามแนววิถีพุทธภายใต้แนวคิดส่งเสริมสุขภาพในการพัฒนาคุณภาพ ชีวิตที่ยั่งยืนของประชาชน ครอบคลุม ชุมชนและ สังคมไทย

ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการศึกษาวิจัยถึงการดูแลสุขภาพตามแนววิถีพุทธของพุทธศาสนิกชนใน ประเทศอาเซียน
2. ควรมีการศึกษาวิจัยถึงการดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนากับการ แพทย์แผนอื่น
3. ควรมีการศึกษาวิจัยถึงการบูรณาการการบำบัดรักษาโรคตามแนวทางพระพุทธ ศาสนากับการแพทย์แผนปัจจุบัน เพื่อพัฒนาระบบการดูแลสุขภาพตามแนววิถีพุทธสู่สากล

เอกสารอ้างอิง

- จารินี ยศปัญญา และวันเพ็ญ ลิขารมย์. (2550). การวิจัยการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระภิกษุสามเณรในวัดส่งเสริมสุขภาพ. ขอนแก่น: ศูนย์อนามัยที่ 6
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.)
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2553). พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.)
- มูลนิธิหมอชาวบ้าน. (2547). คู่มือประชาชนในการดูแลสุขภาพด้วยการแพทย์แผนไทย. กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.)
- เยาวภา ปิ่นทพันธ์. (2547). การสาธารณสุขทั่วไป. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

